

ЧЕРНИШ
Інна Миколаївна,
аспірантка кафедри
історії науки і техніки
Національного технічного
університету „Харківський
політехнічний інститут”
(м. Харків)

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШИХ ВИКЛАДАЧІВ ХІМІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО ПРАКТИЧНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

У статті наводиться загальна картина організації навчального процесу на хімічному відділенні Харківського практичного технологічного інституту через призму науково-педагогічної діяльності перших викладачів. Завдяки залученню в дослідженні широкого кола архівних джерел особового походження до наукового обігу вперше вводяться імена забутих учених-хіміків.

В статье дана общая картина организации учебного процесса на химическом отделении Харьковского практического технологического института сквозь призму научно-педагогической деятельности первых преподавателей. На основании привлечения архивных источников личного характера впервые вводятся в научный оборот имена забытых ученых-химиков.

The paper describes organization of the training process of the chemical department in the Kharkiv practical and technological institute the using historical and bibliographical method. Analysis is based on archive personal sources of the teachers. The names of prominent chemists are the first introduced in science.

Науково-пізнавальна актуальність вивчення діяльності перших викладачів вищих технічних навчальних закладів пояснюється їхньою важливою роллю у становленні вітчизняної освіти та науки. Треба зазначити, що як характерну рису сучасної історіографії можна розглядати усвідомлення історичного процесу крізь призму мікроаналізу, зокрема персоніфікацію минулого. Тому зрозумілим стає інтерес істориків науки до історико-біографічних досліджень як методологічного прийому, що допомагає відтворити в найбільшій повноті, рельєф-

но, загальну картину організації навчального та наукового процесів в інституті завдяки залученню до наукового обігу широкого кола архівних матеріалів особового походження. Разом з тим при проведенні подібної історичної реконструкції необхідно виважено підходити до пошуку та оцінки фактологічного матеріалу персоналій, завчасно уникаючи при інтерпретації спрощень та зусиль уяви дослідника.

Переслідуючи необхідність провести всебічний аналіз витоків організації інженерної хімічної освіти у Харківському практичному технологічному інституті імператора Олександра III (ХПТІ), у даній роботі приділено увагу життєвій та науковій біографії перших викладачів хімічного відділення вищеназваного навчального закладу.

Спроби залучення при дослідженні історії Харківського політехнічного інституту фактів наукової біографії перших викладачів-хіміків у радянській історіографії обмежуються ювілейними виданнями та статтями [1–4]. Як правило, у цих роботах при описі навчального процесу лише згадуються прізвища перших викладачів. Після тривалої перерви інтерес до вивчення історії інституту в іменах видатних учених відновлюється за часів здобуття Україною незалежності. Так, наприкінці 1990-х виходить збірник-довідник біографічних нарисів, в якому значну увагу приділено і вченим-хімікам [5]. Оцінку діяльності викладачів кафедри мінеральної технології професорів В.О. Геміліана, Є.І. Орлова зроблено в роботах, присвячених вивченню наукової школи академіка В.І. Атрощенко. [6–7]. Деякі відомості про науково-педагогічну роботу перших викладачів хімічного відділення Харківського технологічного інституту (ХПТІ був перейменований у ХТІ у 1891 р.), зокрема М.П. Клобукова, Е.М. Борисенко, М.О. Черная, В.О. Геміліана, у контексті становлення та розвитку природничих та технічних наук у Харкові на зламі XIX – XX ст.ст. подаються в дисертаційному дослідженні Г.Л. Звонкової [8]. У попередніх статтях автор торкається діяльності перших викладачів та лаборантів інституту, досліджуючи процес становлення та розвитку хімії в ХПТІ впродовж перших тридцяти років [9–10]. Таким чином, питання вивчення науково-педагогічної дія-

льності перших викладачів хімічного відділення ХПТІ є недостатньо розглянутим, що і спонукає до проведення даного історико-біографічного дослідження.

Значущість дослідження цього питання пояснюється потребою в більш повній характеристиці процесу становлення освіти інженерів-хіміків у ХПТІ, а також необхідністю персоніфікувати історію вітчизняної хімії. Отже, історико-біографічний аналіз допомагає повернути напівзабуті та забыті імена.

Одним із ключових в організації навчального процесу з моменту заснування ХПТІ було питання кадрового складу. Згідно зі статутом інституту право викладання основних дисциплін (фізики, хімії, хімічної та механічної технології) надавалося виключно особам із науковим ступенем, які мали певний практичний та викладацький досвід [11, т. 1, с. 7]. У зв'язку з цим до організації навчального процесу були запрошені викладачі Імператорського Харківського університету. Так загальний курс хімії мав читати учень проф. М.М. Бекетова, талановитий хімік-органік ад'юнкт-професор О.П. Ельтеков, який тільки-но блискуче захистив докторську дисертацію. Проте слід відзначити, що в перший навчальний рік заняття з хімії так і не відбулися через недостатнє забезпечення лекційної аудиторії необхідними колекціями реактивів та демонстраційним обладнанням. Отже, викладання хімічних дисциплін у ХПТІ розпочалося з 1886/87 навчального року [12, арк. 3–4].

Через хворобу О.П. Ельтеков не включився до навчального процесу в технологічному інституті, тому деякий час за нього безоплатно проводив заняття Микола Миколайович Бекетов. З другої половини 1886/87 навчального року до викладання курсу хімії залучилися викладачі М.О. Чернай та лаборант І.Д. Жуков [13].

Доцент імператорського Харківського університету магістр хімії Микола Олександрович Чернай спочатку був запрошений викладати курс хімії як позаштатний викладач, а з 1889 р., враховуючи його блискучі лекторські здібності, - штатним викладачем. Понад тридцять років у технологічному інституті він викладав та керував практичними роботами студентів із курсів загальної, аналітичної, неорганічної хімії. Конспект лекцій з аналітичної хімії (1897 р.) та задач-

ник з загальної хімії (1908 р.) стали першими навчальними посібниками для студентів ХПТІ з вищеназваних предметів [14, арк. 37]. Завдяки високій оцінці його науково-педагогічної діяльності з боку колег М.О. Чернаю було присуджено наукове звання професора без докторського ступеня [15, арк. 70].

Загальні хімічні курси також читав професор Іван Михайлович Пономарьов. Свої універсальні знання він демонстрував під час викладання дисциплін з аналітичної, органічної, неорганічної, загальної хімії. Водночас він опікувався відкритою хімічною лабораторією. Ретранслюючи новітні знання з органічної хімії, проф. І.М. Пономарьов на сторінках свого авторського курсу розглянув номенклатуру органічних сполук, затверджену постановою Женевської міжнародної конференції [16].

З 1906 р. працював у ХТІ на посаді професора кафедри загальної та неорганічної хімії Іван Павлович Осипов. В основному він викладав курси неорганічної хімії, які були видані як навчальний посібник для студентів ХТІ [11, т. 4, с. 1].

Пліч-о-пліч з М.О. Чернаєм розпочав свою науково-педагогічну роботу в ХПТІ учень проф. М.М. Бекетова – фізико-хімік Д.П. Турбаба. З перших днів відкриття ХПТІ Дмитро Петрович Турбаба працював лаборантом спочатку кафедри хімії, а потім – хімічної технології. Як і більшість перших викладачів, він був сумісником, працюючи у Харківському університеті. Навіть після захисту в 1894 р. магістерської дисертації на тему „Матеріали з дослідження водних розчинів за питомою вагою”, високо оціненої всесвітньо відомим фізико-хіміком проф. В. Оствальдом, він залишився працювати в ХПТІ. У 1897/98 навчальному році йому було доручено читати курси термодинаміки та фізико-хімії. Успішна кар'єра в технологічному інституті перервалася через призначення його на посаду завідувача кафедри чистої хімії у відкритому 1900 року Томському технологічному інституті імператора Миколи II [17, арк. 2].

Подальший розвиток фізичної хімії в ХПТІ був пов'язаний з іменем видатного вченого О.М. Щукарєва – всебічно обдарованої інтелігентної людини. На формування його особистості та визначення наукових інтересів вплинули і на-

вчання під керівництвом проф. В.В. Марковнікова в Московському університеті, і сумісна робота з проф. В.Ф. Лугініним з організації першої у Російській імперії термічної лабораторії. З 1911 р. розпочалася його робота на кафедрі загальної та неорганічної хімії ХТІ. Щойно призначений професор активно розпочав роботу з організації викладання курсу фізичної хімії та створення спеціальної лабораторії. Хоча курс фізичної хімії в ХТІ викладали з 1905 р. – спочатку лаборант П.М. Лашенков, а потім професор Харківського університету В.Ф. Тимофеев, – впродовж двох років до призначення Олександра Миколайовича Щукарева цей предмет ніхто не читав. Тому йому довелося створювати навчально-методичну базу майже з нуля. До його заслуг належить поступове збільшення загального обсягу курсу з 2-х семестрових годин до 2,5 річних, запровадження практикуму з фізичної хімії, хоч і необов'язкового для студентів-хіміків [18, арк. 26].

Становлення та розвиток аналітичної хімії як навчальної та наукової дисципліни в ХТІ пов'язане з іменем Олександра Йосиповича Гундера. Свою кар'єру в ХТІ він почав як позаштатний лаборант хімічної лабораторії з правом викладання курсів з якісного та кількісного аналізу. Закордонні відрядження до Німеччини впродовж літніх канікул 1912-1913 рр., де О.Й. Гундер працював у фізико-хімічному інституті під керівництвом проф. В. Бетглера, остаточно сформували його як ученого. З 1919 р. він остаточно переходить працювати до ХТІ, викладаючи аналітичну хімію для студентів хімічного відділення та очолюючи лабораторії якісного та кількісного аналізу [19].

Викладання курсу електрохімії належить одному з засновників електрохімічної та електротехнічної освіти в Російській імперії проф. М.П. Клобукову. До свого призначення в 1891 р. лаборантом фізичного кабінету в ХТІ Микола Петрович Клобуков пройшов науковий вишкіл у Мюнхенському вищому технічному училищі під керівництвом одного з засновників електроаналізу проф. В. Міллера. У 1892/93 навчальному році він розпочав читати лекційний курс із практичними заняттями з теорії електрики та електротехніки. У програмах вищеназваних курсів Клобуков робив акцент на електрохімії, зокрема докладно

виклав теорію електролітичної дисоціації, учення про електроліз, а також основи теорії електрорушійних сил та електродних потенціалів. У 1899 р. для студентів вищого технічного навчального закладу почали викладати вперше в Росії, спочатку як обов'язковий, курс електрохімії [20, арк. 1–2]. Розроблена програма з даної дисципліни для студентів 4-5-х курсів хімічного відділення ХТІ за змістом майже не змінювалася до 1960-х років. Враховуючи прикладне значення даного курсу, він значну частину часу присвячував створенню електротехнічного відділу у фізичному кабінеті [21].

Особливу роль у навчальному процесі відігравали курси хімічної технології, підготовку з яких здійснювали відповідні спеціальні кафедри – технології мінеральних, харчувальних, фарбувальних і органічних речовин. Згідно з навчальним планом дисципліни спеціалізації студенти вивчали з третього курсу, завершуючи навчання виконанням дипломного проекту з обраного предмету спеціалізації [11, т. 1, с. 17–23].

Викладання численних спецкурсів з технології органічних та фарбувальних речовин було доручено Олександрові Павловичу Лідову, призначеному у 1889 року за рекомендацією проф. М.І. Тавілдарова ад'юнкт-професором кафедри технології органічних та фарбувальних речовин ХПТІ. Його освітній та науково-практичний рівень спеціаліста визначався навчанням у Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті, десятирічним досвідом роботи хіміком у товаристві Соколовської мануфактури Асафа Баранова та значною кількістю виконаних експериментальних робіт. Завдяки самовідданій праці О.П. Лідова в інституті були створені прекрасні хімічні майстерні з відділами, призначеними для фарбувальної справи та різних виробництв із органічної технології. З 1906 р. студентам хімічного відділення проф. О.П. Лідов розпочав читати технологію жирів як самостійний предмет. На той час про високий рівень викладання курсу технології фарбувальних та органічних сполук свідчить той факт, що майже 40% студентів спеціалізувалися за цією кафедрою [22, арк. 222].

За час своєї роботи в ХТІ проф. О.П. Лідов розробив ґрунтовну методичну базу з хімічної технології органічних та фарбувальних речовин. Так, у 1892 р. побачила світ його книжка „Курс хімічної технології волокнистих речовин”, яка, за відгуком проф. В.О. Геміліана, заповнила суттєву прогалину в російській технічній літературі [23, арк. 54]. Вона слугувала підручником для студентів, а для інженерів-практиків – довідником, тому її неодноразово перевидавали. Неповний список його навчально-методичних робіт включає „Підручник з дослідження жирів та продуктів їх переробки”, „Вступ до хімічної технології”, „Природні органічні фарби” (його переклад одного з розділів роботи проф. Садтлера „Технічна органічна хімія”), „Смоли та ефірні масла”, „Стічні води відбілювальних, фарбувальних та ситцевибивних фабрик”, „Аналіз газів”, „Стислий курс газового виробництва”, „Аналіз води”, більшість яких витримали не одне видання [24].

З 1908 р. уперше в країні лаборант кафедри технології фарбувальних і органічних речовин М.І. Кузнецов почав читати для студентів хімічного відділення ХТІ курс з коксування вугілля та продуктів його переробки, що стало в майбутньому важливим напрямом спеціалізації кафедри. Теоретичні основи даного предмету вийшли в світ окремою роботою в 1912 р., причому впродовж багатьох років це був єдиний навчальний підручник із даної галузі. Результати своїх експериментальних досліджень Мефодій Іванович Кузнецов включав до своїх авторських курсів, присвячених виробництву коксу та паперу. Ці підручники користувалися значною популярністю як серед студентів, так і спеціалістів у даній галузі [25, арк. 165–166].

У витоків кафедри технології мінеральних речовин ХТІ стояв проф. В.О. Геміліан. На думку першого директора інституту проф. В.Л. Кирпичова, курс технології мінеральних речовин займав у підготовці інженера-хіміка надзвичайно важливе місце, що, в свою чергу, висувало до кандидата на вакансію викладача високі вимоги щодо теоретичної та практичної підготовки. Враховуючи те, що В.О. Геміліан закінчив Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут, пройшов закордонне стажування в лабораторіях відомих уче-

них-хіміків Вісліценіуса та Байера у Вюрцбурзькому та Страсбурзькому університетах, працював з Д.І. Менделєєвим, йому було доручено викладання цього предмету. Для більш успішного виконання покладених на нього обов'язків Валерію Олександровичу Геміліану запропонували відвідати найкращі західно-європейські політехнікуми, де він ознайомився із сучасним станом викладання даної дисципліни. Через рік, у 1889 р., визнаючи високий рівень постановки занять, його було затверджено професором технології мінеральних речовин. З 1890 р. він почав читати курс технології органічних речовин та керувати проектами. За цими напрямками його викладацької роботи були видані літографовані курси лекцій зі штучних пігментів та з хімічної технології мінеральних речовин, причому останній включав матеріал із технології одержання солей, кислот та керамічних виробів. За програмою курсу з технології мінеральних речовин студенти навчалися до 1922 р. [26, арк. 21–23].

Продовжив справу проф. В.О. Геміліана Ричард Едмундович Гартман, який у 1904 р. почав викладати та очолив лабораторію кафедри технології мінеральних речовин. Незважаючи на незначний час роботи в ХТІ, йому також удалося розробити свій авторський курс цього важливого відділу хімічної технології [11, т. 2, с. 3-4].

Новий підйом у науковій та навчальній роботі пов'язаний з появою на кафедрі хімічної технології мінеральних речовин проф. Є.І. Орлова. Єгор Іванович Орлов продовжив читати для студентів обох відділень курс металургії, який було запроваджено ще в 1906 р. У своїх лекціях зі спецкурсу він акцентував увагу на питаннях кінетики та каталізу хімічних реакцій, які відповідали сучасному розвитку наукових знань [27, арк. 7].

Підготовку інженерів-хіміків із хімічної технології харчовальних речовин здійснювала відповідна спеціальна кафедра. Її першим викладачем та завідувачем був проф. Ю.Л. Зубашев [28]. Завдяки його зусиллям при ХТІ розпочав працювати винокурний завод, що не тільки задовольняв потреби інституту у спиртї, але й слугував відмінною виробничою базою для студентів. Крім теоретичної підготовки, під його керівництвом студенти проходили практикум із цу-

кровоного, винокурного виробництв, частково пивоварного (чистої культури дріжджів), відвідували цукроварні тощо [29, арк. 58]. Проф. Ю.Л. Зубашев уболівав за організацію дорученого йому курсу, тому прикладав значні зусилля з уведення нових спецкурсів. Визнаючи за доцільне запровадити викладання для студентів хімічного відділення предмету з чистої культури дріжджів, він порушив клопотання перед Навчальним комітетом про надання закордонного відрядження лаборанту харчувальних речовин І.Д. Жукову. Причому Ю.Л. Зубашев склав програму і пильно керував стажуванням свого підлеглого, що й дало можливість уже після повернення Жукова до ХТІ, у 1896 р., увести для студентів п'ятого курсу лекційні та лабораторні заняття з бродильних, плісеневих грибків та бактерій. Сам Юхим Лук'янович Зубашев спеціалізувався з технології бродіння, а саме з мікробіології бродіння. Відділи з „Технології бродіння” та „Вуглеводнів” вийшли в 1897 р. як самостійні навчальні посібники для студентів ХТІ [28].

У зв'язку з майбутнім переходом на посаду директора до Томського технологічного інституту Ю.Л. Зубашев розпочав активну роботу з підготовки свого послідовника. За його пропозицією Навчальному комітету ХТІ для подальшої викладацької роботи в інституті на кафедрі технології харчувальних речовин було запропоновано затвердити стипендіатом І.А. Красуського. Іван Адамович Красуський зарекомендував себе як спеціаліст із високим рівнем теоретичної та практичної підготовки. Випускник природничого відділення Київського імператорського університету Святого Володимира протягом двох семестрів слухав лекції та проходив практикум із цукроваріння та буряківництва в лабораторіях Цюрихського і Брауншвейгського політехнікумів. Практичний досвід із цукрового виробництва він одержав під час роботи на цукрових заводах: один рік – в Німеччині на заводі Twulpstedf та один рік – в Росії на Андрушковському заводі. З 1893 р. Іван Красуський працював у Харківському університеті як лаборант агрономічної лабораторії, а після складання іспиту на магістра хімії отримав право як приват-доцент читати лекції на кафедрі хімії. До викладання курсу хімічної технології харчувальних речовин у ХТІ він приступив після ус-

пішного виконання програми стипендіата та одержання звання інженера-технолога [30, арк. 1–4]. З 1906 р. для студентів третього курсу хімічного та механічного відділень проф. І.А. Красуський почав читати курс технології палива та води [31, арк. 95–96].

Процес поглиблення диференціації курсу технології харчувальних речовин спричинив у 1907 р. розподіл предмету та відповідної лабораторії на два самостійні відділи: технології бродіння (завідувач проф. І.А. Красуський) та цукрового виробництва (очолив викладач М.Д. Зуєв). Завдяки активній роботі викладача М.Д. Зуєва та лаборанта кафедри технології харчувальних речовин О.О. Шумілова при вищому технічному навчальному закладі була організована перша в Російській імперії дослідна цукрова станція. На її базі викладачі та лаборанти виконували дослідні роботи, а студенти – експериментальні та дипломні роботи. За задумом Михайла Дмитровича Зуєва, цукрова станція мала стати навчальною базою для ознайомлення на практиці з методами роботи, конструкціями заводських апаратів тощо. Під його керівництвом студентами була виконана значна кількість експериментальних робіт, результати яких неодноразово друкувалися на сторінках „Известий Харьковского практического технологического института императора Александра III” [11].

Таким чином, проведений історико-біографічний аналіз науково-педагогічної діяльності перших викладачів ХПТІ свідчить, що з часу заснування інституту приділялася велика увага вирішенню кадрового питання. Організація та напрями підготовки інженерів-хіміків визначалися не тільки з урахувань потреб місцевої промисловості та ресурсів краю, а й у значній мірі високими вимогами в професійній та викладацькій сфері до кандидатів на посаду викладача та лаборанта. Залучення найкращих спеціалістів та викладачів до навчального процесу стало визначальним фактором у виведенні освіти в ХТІ на високий рівень. Особистісний підхід у кадровій політиці виявився ефективним заходом для формування у стінах вищого навчального технічного закладу всебічно розвиненої особистості та фахівця.

Список використаної літератури

1. *Харьковский* химико-технологический институт им. С. М. Кирова. 1885–1940. – Х. : Типогр. ХХТИ, 1941. – 77 с.
2. О химических факультетах Харьковского политехнического института. К 75-летию юбилею института // Журн. прикладной химии. – 1961. – Т. 34, вып. 7. – С. 1645–1648.
3. *Атрощенко В. І.* Найстаріший на Україні технічний вуз / В. І. Атрощенко, Я. І. Сенченко, В. Л. Теркан // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 56–66.
4. *Харьковский* политехнический институт: 1885–1985. История развития. – Х. : Издат. при ХГУ издат. объедин. «Вища шк.», 1985. – 224 с.
5. *Харківський* політехнічний : вчені та педагоги / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. І. Ніколаєнко та ін. – Х. : Прапор, 1999. – 352 с.
6. *Мельник Т. В.* Зародження і розвиток наукової школи академіка В.І. Атрощенко / Т. В. Мельник // Нариси з історії природознавства і техніки. – 2002. – Вип. 44. – С. 92–94.
7. *Наукова* та науково-організаційна діяльність академіка В.І. Атрощенко в хімічній технології: Монографія / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, Г. І. ГРИНЬ та ін. – Х. : НТУ „ХПІ”, 2006. – 264 с.
8. *Звонкова Г. Л.* Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Г. Л. Звонкова. – К., 2005. – 232 с.
9. *Черниш (Бабай) І. М.* Хімія як наукова та навчальна дисципліна у Харківському технологічному інституті (1885–1914 рр.) / І. М. Черниш (Бабай) // Дослідження з історії техніки. – К. : НТУУ „КПІ”. – 2005. – Вип. 7. – С. 46–56.
10. *Черниш І. М.* Основні напрямки підготовки інженерів-хіміків у Харківському практичному технологічному інституті / І. М. Черниш // Питання історії науки і техніки. – 2007. – № 2. – С. 33–39.
11. *Известия* Харьковского технологического института императора Александра III : в 12 т. – Х. : Типогр. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1905 – 1917.
12. *Звіт* про становище ХПТІ впродовж 1885 р. – Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 770. – Оп. 1. – Од. зб. 29.
13. *Хотинский Е. С.* Александр Павлович Эльтеков и его роль в развитии органической химии / Е. С. Хотинский // Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. – Х. : Изд-во ХГУ, 1952. – С. 92–131.
14. *Рапорт М. О.* Черная. – ДАХО. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 630.
15. *Curiculum vitae.* – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 358.
16. *Пономарев И. М.* Курс органической химии, читанный в ХТИ / И. М. Пономарев. – Х. : Литогр. Деденко, 1891. – 410 с.
17. *Формулярний* список Д.П. Турбаби. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 329.
18. *Життєпис* О. М. Щукарева. – Архів Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут” (НТУ „ХПІ”). – Спр. 7219.

19. *Довідка* про роботу О. Й. Гундера в ХТІ. – Матеріали музею НТУ „ХПІ”. – Спр. 15.
20. *Лист* до Управляючого Харківським навчальним округом директора ХТІ проф. В. Л. Кирпичова. – ДАХО. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 310.
21. *Будрейко Е.А.* Н. П. Клобуков / Е. А. Будрейко // Труды Ин-та истории естествознания и техники. – 1960. – Т. 30. – С. 288–300.
22. *Заява* проф. О. П. Лідова від 12 березня 1914 р. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 188.
23. *Відгук* проф. В. О. Геміліана на роботу проф. О. П. Лідова „Курс хімічної технології волокнистих речовин”. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 188.
24. *Дешалит Г. И.* Роль А. П. Лидова в развитии газификации России / Г.И. Дешалит // Труды ХПИ. – 1957. – Т. 13. – С. 5-7. – (Сер. хим.-технологич. Вып. 4).
25. *Відгук* проф. Є. І. Орлова на твори проф. М. І. Кузнецова. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 169.
26. *Curiculum vitae* проф. В. О. Геміліана. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 62.
27. *Формулярний лист* ад’юнкт-проф. Є. І. Орлова. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 225.
28. *Черныш И. Н.* Харьковский период деятельности профессора Е. Л. Зубашева / И. Н. Черныш // Переяславская Рада и гармонизация украинороссийских отношений на современном этапе. – Х.: НТУ «ХПИ». – 2007. – С. 360–363.
29. *Задачи* высшего технического образования : речь, произнесенная на публичном акте ХТИ 15 сент. 1890 г. директором и проф. В. Л. Кирпичевым. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 111.
30. *Формулярний лист* проф. І. А. Красуського. – ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 2. – Спр. 162.
31. *Пояснювальна записка* до розподілу навчальних занять та планів. – ДАХО. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 566.